

RICHARD J. EVANS

GOANA DUPĂ PUTERE

Europa între 1815 și 1914

Traducere din limba engleză de Dorina Tătăran

Prefață de Ovidiu Bozgan

Cuprins

<i>Prefață de Ovidiu Bozgan</i>	7
<i>Cuvânt-înainte</i>	17
Capitolul 1 – <i>Moștenirea Revoluției</i>	31
Capitolul 2 – <i>Paradoxurile libertății</i>	120
Capitolul 3 – <i>Primăvara europeană</i>	212
Capitolul 4 – <i>Revoluția socială</i>	322
Capitolul 5 – <i>Cucerirea naturii</i>	412
Capitolul 6 – <i>Epoca emoțiilor</i>	508
Capitolul 7 – <i>Provocarea democrației</i>	609
Capitolul 8 – <i>Răzbunarea imperiului</i>	709
<i>Lecturi suplimentare</i>	805
<i>Lista ilustrațiilor</i>	815
<i>Hărți</i>	817
<i>Index</i>	819

Prefață

De mai mulți ani, în România asistăm la un efort remarcabil de traducere a unor lucrări de istorie elaborate de istorici occidentali – în marea lor majoritate proveniți din spațiul cultural anglo-american – pe subiecte majore, unele cu mize actuale, validate de critica de specialitate și, uneori, obținând, prin grația publicului și a profesioniștilor, statutul de bestseller. Probabil, editura care se situează pe primul loc în acest efort cu alură de campanie este Corint, promovarea istoriei fiindu-i o marcă de excelență. În general, aceste traduceri reprezintă un serviciu și un stimulent pentru istoricii români și pentru tinerii din universități care studiază istoria, dar și o acțiune îndreptată spre menținerea interesului pentru istorie în societatea noastră, aparent tot mai inospitalieră față de cartea de non-ficțiune.

Printre lucrările selectate de Editura Corint pentru a fi traduse se află și impresionanta istorie a Europei în secolul al XIX-lea, scrisă de una dintre gloriile istoriografiei britanice, sir Richard John Evans. Descifrez o abilitate a editurii în alegerea acestui titlu care intuiește nevoile mediilor consumatoare de istorie de cunoaștere a secolului al XIX-lea european și, mai mult decât atât, într-o manieră magistrală. Richard J. Evans nu este un necunoscut în România, pentru că, între altele, cea mai aclamată lucrare a sa –, cele trei volume consacrate celui de-Al III-lea Reich – este disponibilă în limba română. Dar cine este autorul nostru?

Născut în anul 1947, format la Universitatea din Oxford și pregătit în Germania între 1970 și 1971, Richard J. Evans este un istoric specializat în istoria germană, cu contribuții fundamentale în înțelegerea și interpretarea unor subiecte și perioade avid frecventate de istoricii germani înșiși. Nu sunt deloc rare momentele când istoricii britanici și cei americani, prin scrierile lor de pionierat, dezinhitate, au produs adevărate „revoluții” în istoriografia de mare tradiție. De exemplu, nimeni nu contestă rolul major al istoricilor americani în investigarea

Revoluției Franceze sau a regimului de la Vichy. Atras de istoria socială, Richard J. Evans publică prima sa carte, despre istoria feminismului german, în anul 1976. Cercetările sale au condus și la alte lucrări de istorie germană, cum ar fi *Death in Hamburg: Society and Politics in the Cholera Years (1830-1910)*, un model al genului, sau *Rituals of Retribution: Capital Punishment in Germany (1600-1987)*, o istorie socială a pedepsei capitale până la abolirea sa în Republica Federală Germania în anul 1987, și, bineînțeles, trilogia despre cel de-Al III-lea Reich, apărută între anii 2003 și 2008. Richard J. Evans nu este un savant care se ține la distanță de tumultul vieții reale, ci este un om al cetății, care nu evită polemica și controversele, utilizând dezinvolt argumente pe care erudiția i le pune la dispoziție. Este cazul unei cărți din anul 1989 care critica istoricii germani, prea condescendenți cu trecutul apropiat al țării lor, sau al implicării sale ca expert într-un celebru proces împotriva istoricului negaționist David Irving. De altfel, subiectul predilect al istoricului este Germania nazistă, ultima sa carte, *Hitler's People: The Faces of the Third Reich* (2024), ocupându-se de colaboratorii liderului suprem, mai apropiați sau mai îndepărtați. În fine, de amintit că sinteza sa despre Europa secolului al XIX-lea a apărut în anul 2016.

Mult timp, istoria Europei în secolul al XIX-lea a fost scrisă pe structura decupajelor naționale, de obicei, limitate la Marile Puteri, cu convingerea că era un demers legitim și suficient. Era, în fond, o soluție comodă, didactică, dar deloc demnă de ostracizat și care a exercitat o influență îndelungată. Totuși, aproape concomitent, a apărut și reacția care pleda pentru o tratare problematizată, prin convocarea tuturor elementelor ce compun tabloul complex al societăților trecute și prezente. Un exemplu ar putea fi lansarea la începutul perioadei interbelice a colecției *Peuples et civilisations* de către medievistul Louis Halphen (1880–1950) și specialistul în Revoluția Franceză, Philippe Sagnac (1868–1954) – primul volum a apărut în 1926, mai multe volume ale colecției tratând secolul al XIX-lea –, și nu în ultimul rând excelenta lucrare a lui Robert Schnerb (1900–1962), intitulată semnificativ *Le XIXe siècle. L'apogée de l'expansion européenne* (1955), publicată în cadrul colecției *Histoire générale des civilisations*. Am dat aceste exemple din istoriografia franceză deoarece lucrările de istorie europeană, patronate de mari edituri, abundă în istoriografia britanică și sunt citate și utilizate de autor. Scrierea trecutului este supusă unei mari presiuni din partea unor școli care pledează pentru istoria transnațională și istoria globală sau pentru variante afine care propun alte protocoale de cercetare, dar, în cazul acestei lucrări, personal, nu credem

că lucrul cel mai important ar fi identificarea unei înregimentări. Deși, dacă se insistă, profesorul Richard J. Evans practică în această carte istoria totală. Istoria poate suporta „coexistența pașnică” a unor școli aparent opuse și singurul lucru dezirabil este identificarea unui echilibru rezonabil. Este ceea ce face Richard J. Evans și lucrul care asigură succesul cărții.

Marele istoric britanic și-a organizat materia enormă, care acoperă perioada 1815–1914, de la înfrângerea definitivă a lui Napoleon și semnarea deciziilor Congresului de pace de la Viena la declanșarea Marelui Război, în opt capitole consistente, la rândul lor divizate în mai multe subcapitole, pe care le vom survola în continuare.

Primul capitol – *Moștenirea Revoluției* – ar putea fi cu succes o lucrare autonomă. Perioada tratată este cuprinsă între eliminarea lui Napoleon de pe scena politicii europene și anii premergători revoluțiilor din 1848. Sunt decenii care stau sub semnul contestării de către liberalism, aproape mereu suprapus mișcărilor naționale (autorul folosește sistematic termenii de „naționalism” și derivatele sale), a ordinii conservatoare și arhitecturii statale impuse de Congresul de pace de la Viena. Au existat cel puțin două valuri revoluționare în acești ani, primul, la începutul anilor '20 ai secolului al XIX-lea și care s-a manifestat în Spania, Regatul celor Două Sicilii și Piemontului, iar al doilea, un deceniu mai târziu. Evident, cel mai important eveniment al perioadei este Revoluția din iulie 1830 din Franța, care a provocat un adevărat tsunami în Europa. În primul rând, în vecinătatea nordică a Franței, unde belgienii se despart violent de olandezi, după care Marile Puteri (prioritar Marea Britanie) preiau gestionarea conflictului și apariției statului belgian, dotat din 1831 cu o influentă constituție la nivel european. Istoricul nu privilegiază partea occidentală a continentului, ci întreprinde incursiuni frecvente spre estul și sud-estul său. În Rusia, a avut loc prima contestare a regimului autocratic, mitica mișcare decembristă, rapid eșuată, determinând codul genetic al acțiunii de eliminare a țarismului, ireductibilă, liberticidă și sangvinară. Tot aici, în 1830 s-a declanșat o revoluție națională în Regatul Congresului (sau Polonia Congresului), episod eroic, specialitatea poporului polonez, pentru a obține independența într-o situație istorică absurdă – țarul era, concomitent, rege constituțional și liberal al Poloniei și stăpân autocrat al Rusiei. În fine, spre zona Balcanilor, autorul tratează procesul independenței Greciei, început în 1821, la rândul său acompaniat de Marile Puteri. Ca un bilanț al perioadei, succesele înregistrate nu sunt negliabile, cum ar fi apariția a două noi state independente.

Deși istoria politică este masiv prezentă, absolut normal, Richard J. Evans investighează meticulos istoria economică și socială, demografia și conflictele sociale. Este cazul capitolului următor, intitulat *Paradoxurile libertății*. În condițiile în care Europa era covârșitor rurală în prima jumătate a secolului, și așa va rămâne – în pofida mutațiilor economice și urbanizării frenetice – până în 1914, este firesc ca autorul să se refere la societățile agrare și persistența șerbiei, la mișcările țărănești¹ din sudul și estul continentului (Italia liberală, Rusia în timpul Revoluției din perioada 1905–1907, poate Spania cu războaiele sale carliste) și la drama prin care a trecut o societate aproape exclusiv rurală, cum este Irlanda în anii '40 (Marea Foamete din perioada 1845–1849). Dacă societatea rurală și agricultura vin din *Ancien Régime*, noul irupe insolent, sub forma revoluției industriale, mai întâi în Marea Britanie, apoi în partea occidentală a continentului european. Autorul scrie pagini dense despre elementele constitutive ale primei revoluții industriale (Richard J. Evans face parte dintre istoricii care admit cea de-a doua revoluție industrială), regele bumbac, cărbunele – principala sursă energetică a epocii, fierul și revoluția feroviară, cu alura sa de epopee. Revoluția industrială a dus la nașterea unei noi clase sociale, proletariatul, și la apariția a ceea ce s-a numit în epocă „chestiunea muncitorească” și a unei noi agende social-politice.

Primăvara europeană – titlul capitolului 3 – desemnează pentru publicul cultivat epoca revoluțiilor de la 1848, care au afectat doar o parte a continentului. Istoricul britanic trece în revistă evenimentele care prefațează revoluțiile, generând un climat tensionat, dominat de criză economică. Revoluțiile s-au declanșat în Franța, spațiul german (Confederația Germană care luase locul multisecularului Sfânt Imperiu), monarhia Habsburgică, peninsula italiană și Principatele Române, spații unde temele naționale erau cel puțin la fel de importante ca edificarea statului liberal, cu aspirații spre democrație. Aparent, singurul succes a fost înregistrat în Franța, unde s-a proclamat republica și s-a introdus votul universal masculin. În realitate, în primul deceniu postrevoluționar, Europa – în pofida unui puseu conservator, chiar absolutist pe alocuri – a ieșit transfigurată din perioada revoluționară care a dictat parcursul continentului pentru cel puțin următoarele două decenii. În descrierea și interpretarea evenimentelor, autorul relevă fazele revoluționare, liberal moderate și radicale – cu implicarea proletariatului – și rolul

---

¹ Autorul consideră că răscoala țărănească din România anului 1907 este cea mai importantă din perioada luată în considerare și reia mistificarea celor 11 000 de țărani uciși, fabricat de stânga din România, contemporană cu evenimentele (n. pref.).

modelelor la 1848: modelul britanic pentru moderați, Revoluția Franceză pentru radicali și republicani. Dar, nu tocmai surprinzător, capitolul, unul dintre cele mai consistente din economia cărții, nu se limitează doar la revoluțiile din perioada 1848–1849. Impulsul național al revoluțiilor s-a dezvoltat și maturizat acolo unde putea germina cel mai bine, în spațiile italian și german. Cu fazele și evenimentele cunoscute, autorul se oprește și asupra construirii statelor naționale italian și german până în anii 1870 și 1871 (1870 – ocuparea Romei de către armata italiană și transformarea sa în capitala regatului italian, 1871 – proclamarea celui de-Al Doilea Reich și pacea de la Frankfurt, care, de fapt, generează un nou sistem european). Revoluțiile din perioada 1848–1849 au reprezentat și un impuls social excepțional, care îl determină pe Richard J. Evans să menționeze *Manifestul comunist* din 1848, fondarea Internaționalei I și Comuna din Paris (prefigurare a revoluției socialiste sau ultim avatar al hegemoniei radicalismului capitalei franceze, am susține noi).

Deja familiarizați cu retrospectivile sale economice și sociale din capitolul 2, în capitolul 4 – *Revoluția socială* – reîntâlnim analiza structurilor sociale ale societății europene și a fenomenelor economice, dominate de procesul industrializării și de afirmarea celei de-a doua revoluții industriale, cu vedetele sale – chimia, electricitatea, automobilul – și cu reclasarea Marilor Puteri economice, hegemoniei britanice substituindu-se durabil cea americană la scară mondială, iar, din perioada 1905–1910, continentul recunoscând o nouă hegemonie economică, cea germană. Nu lipsesc nici fenomenele demografice, procesul de urbanizare și creșterea în Occident a populației urbane, precum și emigrația europeană, care a însumat, în timpul celor o sută de ani explorați în carte, circa 60 de milioane de persoane, dintre care 34 de milioane au avut ca destinație SUA, în marea lor majoritate motivați de căutarea unei fericiri pecuniare. Cu toată această hemoragie umană, populația europeană a trecut de la 188 de milioane de locuitori, în 1800, la 458 de milioane, în 1914.

Următoarele două capitole – *Cucerirea naturii și Epoca emoțiilor* – constituie în optica noastră marca novatoare a sintezei și o evadare din dominația tiranică a istoriei politice (dar indispensabilă) în care autorul performează. Imposibil de inventariat complet, încercăm doar o prezentare selectivă cât mai relevantă. Secolul al XIX-lea asistă la un progres uluitor, în care invențiile și inovațiile – rolul SUA fiind crucial, suntem obligați să-l recunoaștem – se succed într-un ritm amețitor și au un impact masiv asupra condiției umane. Prin automobil, tren (în 1883 se

inaugurează Orient Express, simbolul luxului feroviar), bicicletă, avion, dirijabil, navigația cu abur, spațiul dobândește alte dimensiuni. Planeta se contractă prin viteza cu care circulă informațiile grație telegrafului, cablurilor submarine, telefonului și telegrafiei fără fir. Riscurile asociate diferitelor patologii se diminuează prin revoluția chirurgicală și noul rol al spitalului, deși tuberculoza va mai reprezenta o mare sfidare pentru societate și pentru medicină. La rândul său, justiția, pe fundalul creșterii eficienței forțelor de ordine, se umanizează prin reducerea execuțiilor și utilizarea altor metode punitive.

Istoria culturală și evoluția spirituală au toată atenția autorului, care le analizează cronologic, de la romantism, primul curent cultural de dimensiuni continentale, la realism și disidența sa, naturalismul, curente exprimate în literatură, muzică și artă. De asemenea, sunt surprinse evoluțiile bisericilor și mișcărilor religioase, dar și politicile anticlericale ale statelor, procesul de secularizare și declinul practicilor religioase, masificarea învățământului primar, dar și dezvoltarea celui secundar și superior și impunerea modelului universitar german. Într-o atmosferă generală melioristă și de emancipare, mișcarea feministă apare și se dezvoltă, este adevărat, inegal geografic, mai puternică în Marea Britanie, Germania și alte câteva state occidentale. În principiu, mișcarea feministă urmărea în această epocă o triplă emancipare – juridică, școlară și politică –, având ca numitor comun egalitatea cu bărbații. Europa, cu statele sale cele mai avansate, intră în era maselor, și este firesc ca autorul să se oprească și asupra emergenței culturii populare și a formelor sale (sport, presă populară, teatru popular, spectacole de music-hall și, natural, cinematograful, care s-a bucurat de un imens succes, dincolo de diviziunile sociale). Capitolul 6 se încheie cu menționarea noilor forme de exprimare culturală, unde impresionismul – la timpul său, o adevărată revoluție în pictură – și alte forme culturale devenite academice sunt contestate de ceea ce, în mod curent, se desemnează generic drept avangardele artistice (mișcarea *Arts and Crafts*, cubism, futurism, baletele rusești etc.).

În capitolul 7 – *Provocarea democrației* – istoricul britanic revine la o tratare mai tradițională, în care predomină istoria Marilor Puteri din perspectiva politicii interne din ultimele decenii ale secolului al XIX-lea până la izbucnirea Primului Război Mondial. Terenul este pregătit de subcapitole consacrate mișcării feministe, începuturilor statului-providență, cu arhetipul său german apărut în ultimii ani ai cancelariatului lui Bismarck, mișcării socialiste și muncitorești din epoca Internaționalei a II-a și extinderii dreptului de vot și democratizării regimurilor

politice. Urmează subcapitole consacrate Marii Britanii, Austro-Ungariei, Italiei, Franței, Germaniei și, în fine, Rusiei, cu violența sa cvasipermanentă și cu experiențe pline de speranță, dar tragic eșuate, cum ar fi asasinarea celui mai reformator țar, Alexandru al II-lea, în 1881 și a prim-ministrului Stolîpin în 1911.

Ultimul act al cărții, capitolul 8, intitulat *Răzbunarea imperiului*, are rațiunea de a explica motivele care au precipitat Europa și o parte semnificativă a lumii în Primul Război Mondial. Ultimele decenii ale secolului al XIX-lea au fost dominate de cursa colonială în care competitori vechi sau noi au concurat pentru construirea unor imperii coloniale. Principalii protagoniști, Marea Britania și Franța, și-au început/reînceput marșul lor colonial imediat după Congresul de la Viena, și autorul amintește, între altele, cucerirea Algeriei sau Marea Răscoală indiană din 1857, în urma căreia India este transformată în colonie a Marii Britanii. Dinamica expansiunii Marilor Puteri este turată la maximum în epoca imperialismului, ani în care a fost edificat imperiul britanic, fără egal în istorie, imperiul francez, al doilea ca talie, și mai micile domenii coloniale ale altor state europene. Colonialismul a însemnat și rezistență din partea populațiilor autohtone, și politici represive, cu foarte mari costuri umane, autorul indicând ca exemple comportamentul genocidar german față de populația Herrero și regimul de muncă forțată din Congo, proprietatea regelui belgian Leopold al II-lea. Dar ceea ce explică declanșarea Primului Război Mondial nu este expansiunea europeană, care, desigur, a tensionat periodic atmosfera internațională, ci crizele internaționale care s-au succedat într-o spirală infernală, multe avându-și originea în zona balcanică. Firesc, Richard J. Evans, se ocupă de această zonă unde se suprapuneau rivalitățile naționalismelor locale cu interesele Marilor Puteri, care încercau să tuteleze micile state din această arie geografică. Practic, istoricul britanic face o scurtă istorie a Balcanilor de la redeschiderea Problemei Orientale în 1875 până la asasinatul de la Sarajevo, trecând prin criza din anii 1885 și 1886, prin disputele intercomunitare sângeroase din Macedonia, care au destabilizat grav regiunea, prin masacrul de la Belgrad din 1903 și criza bosniacă și, mai ales, prin războaiele balcanice, care pot fi văzute ca lupte legitime de eliberare ale acestor state, dar și ca acțiuni sistematice de purificare etnică și religioasă. În ultimul subcapitol – inspirat intitulat *Numărătoarea inversă spre catastrofă* –, Richard J. Evans analizează cu minuțiozitate deciziile Marilor Puteri care, după atentatul de la Sarajevo, s-au constituit în angrenajul fatal cunoscut. Dintre acestea, autorul consideră decizia Germaniei din 6 iulie 1914 de a susține Austro-Ungaria ca fiind cea cu potențialul

cel mai grav. Primul Război Mondial a avut consecințe dramatice pentru continentul nostru. Războiul a pus capăt hegemoniei europene și, ca efect pervers, a transformat evoluția democrației europene în involuție și sursă pentru cele mai sinistre pericole.

Impresionanta panoramă a Europei de-a lungul unui secol, susținută de o erudiție care impune respect, reprezintă viziunea personală a profesorului Richard J. Evans. Pot fi și alte scheme de abordare și alte dozaje tematice, dar esențialul a fost spus, și chiar mai mult decât atât. Stilistic, trebuie remarcată această combinație, care constituie o specialitate occidentală, între exemplul anecdotic și tratarea savantă, asigurând cursivitate textului și atractivitate pentru lectură. Dar o lectură care este destinată unui public avizat, și mai puțin unui public ingenuu, dornic de o simplă inițiere. Indiferent dacă cititorii consumatori de istorie vor adera la viziunea și opiniile istoricului britanic – și credem că vor adera în majoritate covârșitoare – sau dacă vor avea și raportări critice, Europa profesorului Richard J. Evans este o experiență intelectuală prin care merită să trecem și pentru care îi putem fi recunoscători, după cum gânduri bune trebuie adresate editurii care ne-a oferit șansa versiunii în limba română.

OVIDIU BOZGAN

Capitolul 4

Revoluția socială

Declinul aristocrației

În 1907, Hermynia Isabella Maria, contesă Folliot de Crenneville (1883–1951), în vârstă de 24 de ani, unicul copil al unui diplomat austro-ungar descendent al unui aristocrat francez emigrat, s-a căsătorit cu Viktor von Zur Mühlen (1879–1950), în vârstă de 28 de ani, un nobil provenind dintr-o importantă familie de germani baltici. Viktor era arătos și fermecător și avea relații cultivate (una dintre ele fiind o cântăreață cunoscută și prietenă a lui Johannes Brahms), iar în ceea ce o privește, Hermynia nu era în mod evident lipsită de atractivitate, dar fusese blestemată – nu doar în mintea ei – cu un nas destul de mare. „Cu acest nas, copilă”, i-a spus unchiul ei, Anton, „trebuie neapărat să devii o femeie foarte cultivată și inteligentă.” Ținând cont de acest sfat, Hermynia a devenit studioasă, neobosită și ambițioasă din punct de vedere intelectual, astfel că până la vârsta de 20 de ani a învățat foarte bine câteva limbi străine, în special engleza, în timpul șederilor în orașele străine în care familia a fost trimisă de misiunile diplomatice ale tatălui său. În memoriile sale, scrise la jumătatea anilor '30 ai secolului al XX-lea, Hermynia descria aroganța incorigibilă a multora dintre rudele sale, care tratau cu dispreț fațăș oamenii din clasa de mijloc, „chiar și atunci când erau milionari”. Într-o zi, soția unchiului ei i-a spus: „Știi, burghezii sunt în regulă și știi că în fața lui Dumnezeu suntem toți la fel, dar nu-i văd precum niște oameni ca noi.” Căutând să scape de presiunea tot mai mare din partea tatălui ei de a se căsători în înalta societate vieneză, ea a văzut în Viktor von Zur Mühlen un mijloc de evadare și un pașaport pentru independența față de familia ei. Cei doi s-au întâlnit la un bal în stațiunea Merano din Alpii austrieci¹, în timp ce

---

¹ Localitate din Tirolul de Sud, cedată Italiei de către Austria în urma Tratatului de la Saint Germain-en-Laye (1919) (n. red.).

părinții ei erau plecați, și au fost instantaneu atrași unul de celălalt. Trei săptămâni mai târziu s-au logodit și s-au căsătorit.

Când s-a întors din călătorie, tatăl ei n-a fost de acord. Tânărul era un german protestant baltic, iar ea ar fi trebuit să se mărite cu un aristocrat vienez catolic. „Te-ai gândit”, a întrebat-o el pe Hermynia, „că fiii tăi nu vor putea deveni nicio-dată șambelani, sau fiicele tale, doamne ale Ordinului Steaua și Crucea?” Totuși, nu aceasta era ambiția Hermyniei, deoarece în imaginația ei romantică, ea urma să trăiască pe o moșie situată într-un peisaj magic de la Marea Baltică. Cuplul s-a căsătorit discret la Frankfurt și a pornit spre Rusia. Hermynia nu credea că mariajul îi va constrânge viața mai mult decât o făcuseră părinții ei, dar se înșela. La sosirea cuplului la moșia von Zur Mühlen din Estonia, a găsit doar două cărți în casa de la țară a soțului ei, „Biblia și o lucrare pornografică, *The Memoirs of a Singer*”. Revistele și ziarele importate erau cenzurate în mod curent de autoritățile țariste, care interziseseră aproape totul, cu excepția Circularei curții. „Chiar și în enciclopedia mea”, scria ea, „care a fost trimisă după mine împreună cu alte cărți, secțiuni întregi din «Rusia: Istorie» au fost cenzurate.” Hermynia s-a arătat șocată de ignoranța aristocrației germane baltice din Estonia, care se referea la oamenii din clasa de mijloc, indiferent de ceea ce făceau, ca fiind *literati*. „Când m-am dus pentru prima dată la Dorpat”, își amintea Hermynia mai târziu, „și am cumpărat cărți în valoare de 400 de ruble și, în plus, m-am abonat la reviste în diferite limbi, soțul meu a fost cu adevărat uimit, iar soacra mea a întrebat cu uimire: «La ce-ți trebuie toate cărțile alea?! O bună gospodină are atât de multe de făcut, când e vorba să aibă grijă de casă, încât abia dacă mai are timp să citească!»” Un alt scandal a fost provocat de obiceiul ei de a face două băi pe zi („O femeie decentă nu face asta!” a exclamat soacra ei) și de a purta haine din țesături colorate: „«De ce nu te îmbraci în negru?» m-a întrebat soacra mea când am apărut într-una dintre cele mai frumoase rochii ale mele din Paris. «Acum ești femeie măritată, pentru numele lui Dumnezeu!»”

Relațiile dintre nobilimea germană baltică și țărani și muncitorii din agricultură estonieni nu erau bune. Soțul Hermyniei i-a oferit un revolver Browning drept cadou de nuntă, avertizând-o să-l poarte cu ea de fiecare dată când ieșea la plimbare singură, pentru că nu se știe ce ar putea face „aceste animale”, i-a spus Viktor. Într-adevăr, „ori de câte ori întâlneai o căruță pe un drum de țară, țăranul striga furios: *kurrati-sax!* (diavolul german!)”. În scurt timp însă, ei s-au obișnuit cu ea și spuneau: „Stăpânul s-a căsătorit cu o țigancă blondă. Este nebună, dar

într-un mod bun.” Hermynia chiar a devenit populară atunci când a început să-și pună în aplicare cunoștințele medicale pe care le dobândise în timp ce dădea o mână de ajutor la infirmeria Surorilor Milostivirii din Florența, tratând afecțiuni minore și chiar asistând o țărăncă la naștere, spre consternarea medicului local, care locuia la trei ore de mers cu mașina și punea vânătoarea înaintea îndatoririlor sale profesionale. A fost îngrozită de mizeria și de ignoranța pe care le-a găsit și a fost surprinsă de obiceiul de a bea al țaranilor, care nu se mulțumeau cu vodcă, ci făceau rost chiar și de eter etilic pentru a-și satisface dorința de a se îmbăta.

Nobilii baltici cu care avea de-a face acum, observa Hermynia, „credeau cu adevărat în aristocrație și în locul lor printre cei aleși, și în niciun moment al vieții lor nu le-a trecut prin cap că și ceilalți sunt oameni”. Într-o zi, când soțul ei s-a întors acasă cu bastonul rupt în două și

l-am întrebat uimită ce se întâmplase, el a răspuns: „L-am rupt pe spatele unuia dintre muncitori.” N-a putut să înțeleagă când am strigat, pe jumătate plângând, pe jumătate supărată: „Spune să pregătească trăsura! Plec! Divorțez!”

Când Viktor a relatat cu altă ocazie că i-a dat altui muncitor „șutul vieții lui” pentru că „îndrăznise să fluiere *Marseilleza*, Hermynia „s-a dus la pian, care era lângă fereastra deschisă, și a cântat *Marseilleza* la nesfârșit, întreaga zi. Muncitorii se amuzau: „Stăpânul n-o poate stăpâni pe țiganca asta!” Într-adevăr, nu putea. Nu era interesată să nască și să crească prunci, adică să-și îndeplinească principalul scop în viață, conform socrilor ei („Ce, încă nu?! Ar trebui să călărești mai puțin și, mai ales, să nu te mai îmbăiezi atât de mult!”). La rândul lui, Viktor nu era interesat de nimic altceva în afară de administrarea domeniului său și de plecările la vânătoare de elani (într-una dintre acestea, când ar fi trebuit să aibă grijă de domeniu, Hermynia le-a permis țaranilor să fure mari cantități de bunuri din hambare, deoarece credea că, astfel, le va atenua sărăcia).

Căsătoria Hermyniei a fost neobișnuită din mai multe puncte de vedere, nu doar pentru că a fost în mod clar o căsătorie a contrariilor. Căsătoria în cadrul cercului închis al familiilor germane baltice încă era normă în Estonia: 58% din cele 2 060 de căsătorii contractate de nobili între 1860 și 1914 au fost în cadrul nobilimii corporative, 20% au fost încheiate cu femei locale din familii care nu erau nobile (*literati* și orașeni), iar 22% cu rusoaice. Căsătoria cu un străin era atât de rară, încât astfel de legături nu figurau deloc în statisticile generale. În 1914, nobilimea germană baltică din Estonia încă deținea 58% din suprafața totală a provinciei.

Cu toate acestea, în 1902, nobilimea corporativă, care stăpânea 401 conace, a fost nevoită să asiste la căderea a 79 dintre ele în mâinile oamenilor de rând. Unii nobili au încercat să urmeze calea complicată din punct de vedere juridic de a-și transmite conacele doar prin moștenire, dar comerțul cu conace n-a putut fi oprit.

Alții au început să folosească îngrășăminte de import, au trecut de la cultivarea tradițională la un sistem bazat pe culturi diverse, și-au exploatat comercial lemnul de pe proprietăți, au trecut la producția de lactate și au început să folosească utilaje. În general, în cele trei decenii care au precedat anul 1914, productivitatea agricolă în cele trei provincii, Estonia, Livonia și Curlanda, a crescut cu 20–30%, deși acest lucru a necesitat investiții care au sporit gradul de îndatorare a nobililor. Geologul Alexander von Keyserling (1815–1891) scria în jurnalul său din 1889 despre cât de „greu era să fii boier în Estonia”, deoarece „nu te îmbogățești”.

Căsnicia Hermyniei n-a durat. Divergențele politice ale cuplului s-au înmulțit până când „soțul meu și cu mine n-am mai disprețuit cu amuzament opiniile celuilalt și nici nu mai speram să-l aducem pe celălalt pe poziția noastră”. Luau ziare opuse din punct de vedere politic, Hermynia de stânga, iar Viktor de dreapta: „Când sosea geanta cu corespondență, cel care o deschidea îi înmâna celuilalt ziarul său cu cleștii de foc, pentru a nu-și murdări mâinile de la el. Din ce în ce mai des auzeam cuvintele: «Nu voi permite să se spună așa ceva în casa mea!»” Socrul Hermyniei încerca să intervină: „Se holba la mine de parcă îmi pierdusem mințile, apoi răcnea mai tare ca niciodată: «Dacă aș fi soțul tău, te-aș bate mărl!»” „Dacă ai fi soțul meu”, îi răspundea ea, „ori te-aș fi omorât cu mult timp în urmă, ori ai fi învățat cum să te comporți ca un domn!”

Hermynia s-a îmbolnăvit de tuberculoză și a fost nevoită să petreacă mai multe luni de recuperare într-un sanatoriu din Davos, în Elveția, unde se afla încă în 1914, când a izbucnit războiul. Nu s-a mai întors niciodată. Revoluția Rusă i-a permis să obțină divorțul, iar în 1919 era în Germania, unde s-a alăturat Partidului Comunist și și-a câștigat existența traducând mai mult de 150 de romane din franceză și engleză în germană, inclusiv întreaga operă a scriitorului american Upton Sinclair. A locuit cu scriitorul evreu Stefan Isidor Klein (1889–1960) în Frankfurt și a scris multe romane și povestiri proprii, dintre care câteva au devenit bestseler. În 1933, când naziștii au preluat puterea, a plecat, după ce a publicat o scrisoare de condamnare a noului regim, și, în cele din urmă, a ajuns în Anglia, unde a murit în 1951 în sărăcie și în obscuritate, la Radlett, în comitatul Hertfordshire, iar operele sale au fost complet uitate. Între timp, Viktor a organizat o miliție

antibolșevică, după Revoluția din 1917, s-a alăturat trupelor de asalt naziste în anii '30 și a murit în 1950, cu puțin timp înaintea fostei sale soții.

Cele două lumi locuite de Hermynia Zur Mühlen înainte de Primul Război Mondial nu puteau fi mai diferite una de cealaltă: pe de o parte, lumea cosmopolită, sofisticată, cultă a nobilimii militare austriece, iar pe de altă parte, lumea sărăcită, filistină, brutală și provincială a aristocrației moșierești germane din zona baltică. Cu toate acestea, ambele erau recunoscute ca fiind parte din eșaloanele superioare ale societății europene de la începutul secolului al XX-lea și ambele, în moduri foarte diferite, rezistau împotriva valurilor de modernitate care se instalau în Europa de mulți ani. Nobilimea germană baltică era excepțională doar prin natura extremă a situației ei. Nu reprezenta doar o mică tagmă ereditară, constituind mai puțin de 7% din populația din Livonia, Estonia și Curlanda, ci și o corporație feudală autonomă ale cărei drepturi și privilegii au fost subminate doar treptat în cursul secolului al XIX-lea. Abia în anii '90 ai secolului al XIX-lea, sistemul lor judiciar vechi a fost înlocuit cu instanțele rusești moderne, introduse în cadrul reformelor lui Alexandru al II-lea în 1864, dar chiar și atunci nobilii și-au păstrat unele drepturi de poliție moșierească. Au ignorat politicile de rusificare ale guvernului din Sankt-Petersburg atât timp cât au putut, păstrându-și cu încăpățănare cultura germană și credința protestantă, în ciuda faptului că limba rusă a devenit limbă oficială, iar ortodoxia era religie oficială. Mai mult, nobilimea germană baltică s-a opus cu încăpățănare acordării oricărei puteri administrative sau politice populației indigene. Acesta a reprezentat unul dintre motivele principale pentru care au fost atât de antipatizați de țărani localnici. În cursul Revoluției din 1905, această ură s-a manifestat printr-o ostilitate deschisă, când 184 de conace au fost arse în Curlanda și Estonia și 90 de proprietari germani de terenuri au fost uciși. Represaliile trupelor trimise de la Sankt-Petersburg, inclusiv cazaci, au continuat în unele părți până la 1908, fiind susținute de milițiile locale ale moșierilor. În total, 2 000 de presupuși insurgenți din provincii au fost trimiși în Siberia și cel puțin 900 au fost executați.

Nobilii moșieri cu mijloace financiare modeste, precum cei care constituiau majoritatea comunității germane baltice, existau în multe părți ale Europei. În Rusia, unde toți copiii moșteneau titlul și proprietățile tatălui, prinții și prințelesele abundau: aproximativ 890 000 de persoane au fost definite legal ca având statut nobiliar la sfârșitul secolului al XIX-lea, iar numărul lor, practic, s-a dublat în perioada 1858–1897. În Ungaria, unde se obțineau aranjamente asemănătoare,

nobilimea reprezenta aproximativ 5% din populație, în aceeași perioadă. În unele părți ale continentului, în special în Franța de dinainte de Revoluție, calitatea de nobil fusese conferită prin posesia unei funcții de stat, iar dacă funcția nu genera venituri substanțiale, fiul deținătorului funcției moșțenea titlul nobiliar fără a avea resurse pentru a susține stilul de viață care, în mod convențional, trebuia să însoțească acest titlu.

Acest sistem n-a existat în Anglia, unde până în 1871 chiar și ofițerii armatei trebuiau să-și cumpere pozițiile de conducere, în timp ce Marina era o instituție egalitară din punct de vedere social, în care promovarea se obținea pe merit. Într-adevăr, aproape că nu existau aristocrați săraci în Anglia, unde primogenitura limita numărul de bărbați cu titluri, iar privilegiile nobilimii definite legal (în afară de apartenența la Camera Lorzilor) dispăruseră cu mult înainte de secolul al XIX-lea, însă nobilii din unele părți ale Europei puteau să-și și piardă titlurile. Ca pedeapsă pentru rebeliunea lor, țarul Nicolae I a readus aproximativ 64 000 de nobili polonezi la statutul de oameni de rând, iar până în 1864, aproximativ 80% din casta nobiliară ereditară a *szlachta*¹ își pierduse titlurile și privilegiile. Prințul – devenit rege ulterior –, Nikola I de Muntenegru (1841–1921), n-a avut scrupule în a elimina titlurile nobiliare de la supușii neloiali (care erau mulți), așa cum a făcut cu ducele Marko Miljanov Popović (1833–1901), un *Vojvoda* („domn războinic”) care și-a pierdut titlul după o ceartă cu prințul, în 1882. Uneori, titlurile au căzut în desuetudine, pur și simplu, cum a fost cazul boierilor din România, care și-au pierdut statutul nobiliar odată cu încetarea șerbiei și au fost cunoscuți mai târziu doar ca mari proprietari de pământuri. În Suedia, niciun titlu nobiliar nou n-a mai fost acordat după 1902, ultimul fiind acordat exploratorului Sven Hedin (1865–1952).

În ciuda popularității, în sălile de lectură ale castelelor și palatelor, a *Almanahului de Gotha*, biblia genealogiei nobiliare, aristocrația din cea mai mare parte a Europei nu era întotdeauna de origine veche. În Prusia s-au făcut 1 129 de înnobilări numai în perioada 1871–1918, toate prin definirea indivizilor de origine burgheză. În Franța n-au mai fost create titluri nobiliare după 1848, dar încercările de a aboli titlurile prin lege au eșuat toate, cu excepția scurtului interludiu al Revoluției din 1848. O lege adoptată sub Napoleon al III-lea în 1858 a permis nobililor din *Ancien Régime* să obțină o confirmare oficială a titlului lor, în schimbul unei sume substanțiale – 5 000 de franci pentru un duce și 2 000 pentru

---

¹ Clasa socială a nobililor din Regatul Poloniei și din Marele Ducat al Lituaniiei (n. tr.).

un marchiz. Chiar și sub cel de-Al Doilea Imperiu, valoarea relativă a unui nou titlu imperial a fost ilustrată de taxa percepută pentru confirmarea unui ducat napoleonian, care se ridica la doar 200 de franci. Pretențiile burgheze au fost satisfăcute în Franța printr-o lege care le permitea oamenilor să adauge numelui lor prefixul nobiliar „de”, astfel încât, de exemplu, unui anume Laurent Delattre (date necunoscute) i s-a schimbat legal numele în 1829, devenind Lattre de Tassigny, după numele unei mici proprietăți pe care o deținea. Acest lucru i-a permis urmașului său, Jean Joseph Marie Gabriel de Lattre de Tassigny (1889–1952), general celebru, să obțină un blazon și să pretindă o ascendență nobilă. În Spania, regina Isabela a acordat titluri nobiliare multor generali și politicieni de frunte, dar ea a înnobilat și o serie de bancheri și de industriași bogați. Între 1886 și 1914, 210 spanioli au primit titluri nobiliare, cei mai mulți dintre ei provenind din lumea afacerilor și a politicii.

Din ce în ce mai mult, noua nobilime se căsătorea cu cea veche, o tranzacție care aducea statut pentru prima și bogăție pentru cea de-a doua. Un prim exemplu a fost familia bancherului și industriașului spaniol Eusebi Güell i Bacigalupi (1846–1918). În 1871, Eusebi s-a căsătorit cu fiica lui Antonio López (1817–1883), marchiz de Comillas, magnat al transporturilor maritime. Juan Antoni Güell López (1874–1958), fiul lor, a avut două surori, ambele căsătorite în vechi familii aristocratice, dintre care una, familia CastellDOSirus, deținea un titlu datând din anul 1148.

Pe această nouă piață matrimonială, moștenitoarele americane erau un premiu deosebit de căutat. Nobilii francezi au intrat cu plăcere pe liste: de exemplu, ducele Decazes (1864–1912) s-a căsătorit cu Isabelle-Blanche Singer (1869–1896), una dintre moștenitoarele averii mașinilor de cusut Singer, care i-a adus o zestre de două milioane de dolari. În Marea Britanie, ducii de Marlborough, care fuseseră nevoiți să vândă o parte din colecția lor de artă în anii '80 ai secolului al XIX-lea pentru a se descurca, au devenit specialiști în descoperirea de moștenitoare americane doritoare. Cel de-al optulea duce, George Spencer-Churchill (1844–1892), s-a căsătorit cu o milionară americană, Jane Warren Price (1854–1909), văduva unui agent imobiliar din New York, în timp ce fiul său, al nouălea duce Charles Spencer-Churchill (1871–1934), s-a căsătorit cu Consuelo Vanderbilt (1877–1964), care deținea o avere de 4,2 milioane de dolari din acțiuni de cale ferată în SUA, însă căsătoria lor, realizată din pur interes, din partea lui, și din ambiție socială maternă, din partea ei, s-a încheiat cu un divorț. În total, între 1870 și 1914, s-au încheiat mai mult de 100 de căsătorii între fiii unor nobili englezi și femei americane bogate.

Aristocrații au continuat să joace un rol major la curte, furnizând monarhilor și soțiilor acestora personal pentru funcții cu titluri bizare, cum ar fi (în Marea Britanie, de exemplu) „Doamna de budoar” sau „Bastonul de Argint în așteptare”¹, dar, în principal, acestea erau poziții ceremoniale, cu semnificație politică redusă. Armatele au trecut printr-un proces constant de *embourgeoisement*². În Monarhia Habsburgică, doar doi dintre cei 37 de generali activi în 1804 erau burghezi, iar în 1908, erau 20 din 39. În armata prusacă, în 1806, mai puțin de 10% dintre ofițeri nu erau nobili, iar până în 1913, proporția a urcat la 70%, incluzând aproape jumătate dintre generali și colonei.

Evoluții similare au avut loc în birocrațiile statelor europene, aflate în expansiune rapidă. În unele state cu sisteme bicamerale, aristocrația ereditară deținea drepturi proprii în Camera Superioară, cum ar fi cea prusacă, *Herrenhaus*, sau Camera Lorzilor britanică, dar acestea și-au pierdut constant legitimitatea în comparație cu camerele inferioare alese. În Marea Britanie, puterile Camerei Lorzilor au fost mult limitate de o lege a parlamentului din 1910, a cărei adoptare a fost forțată de guvernul de la acea vreme, convingându-l pe rege să fie de acord să-i copleșească pe lorzi cu noi acordări de titluri, în cazul în care aceștia n-ar fi fost de acord cu ea. Numărul moșierilor din Camera Comunelor a scăzut de la 209, în 1874, la 78, în 1885. În timp ce moșierii erau mai numeroși decât toți ceilalți membri ai Cabinetului britanic în 1868 (12 față de opt), noii componenți ai acestuia, care s-au alăturat în perioada 1868–1886, au inclus 15 oameni de afaceri și meseriași, dar numai nouă moșieri. După începutul secolului, prim-miniștri precum Robert Gascoyne-Cecil, al treilea marchiz de Salisbury (1830–1903), membru al uneia dintre cele mai vechi familii de moșieri din Marea Britanie, și nepotul său, Arthur Balfour (1848–1930), au făcut loc unor oameni noi, proveniți dintr-un mediu social diferit, precum Herbert Henry Asquith (1852–1928), fiul unui negustor de lână, și sir Henry Campbell-Bannerman (1836–1908), fiul unui croitor. Între timp, noi politicieni din medii umile sau chiar sărace, precum David Lloyd George (1863–1945), care a fost crescut de mama lui văduvă și de fratele ei, cizmar, în condiții dificile, într-o căsuță din nordul Țării Galilor, au ajuns să domine scena politică.

---

¹ „Silver Stick in Waiting”, în original, în limba engleză. Împreună cu „Silver Stick”, „Golden Stick” și „Golden Stick in Waiting” reprezintă poziții de gardă de corp în cadrul Casei Regale Britanice, ca însoțitori personali ai suveranului în ocazii ceremoniale, fiecare dintre ei având grad de colonel. Denumirea vine de la bastoanele lor de serviciu, care au un cap din aur, respectiv din argint (n. tr.).

² „Îmburghezire”, în original, în limba franceză (n. tr.).

Puterea „interesului funciar” în politica britanică a fost slăbită în mod constant prin extinderea dreptului de vot în 1832, 1867 și 1884 și prin procesele continue de industrializare și urbanizare, în timp ce schimbările sociale i-au forțat pe aristocrați să se implice în politica parlamentară. Adaptându-se noului climat politic din propria țară, aristocrații ruși au început să se angajeze în politica de partid care a apărut odată cu crearea unei Dume alese, după 1905, prințul Gheorghe Evghenienici Lvov (1861–1925) conducând Partidul Cadet, un partid liberal moderat. În Prusia, Elard Kurt Maria Fürchtgott von Oldenburg-Januschau (1855–1937), un *Junker* ultraconservator, i-a catalogat în mod public pe socialiștii germani drept o „gloată de porci” și a devenit celebru pentru că a afirmat: „Regele Prusiei și împăratul german trebuie să poată spune întotdeauna unui locotenent: «Ia 10 oameni și închide Reichstagul!»” Totuși, în 1901 s-a simțit obligat să candideze la alegerile în parlamentul prusac și în Reichstagul german, în anul următor. Moșierii aristocrați, precum Oldenburg-Januschau, trebuiau acum să se lanseze în campanii politice pentru a fi aleși, întrucât nu se mai puteau baza pe respectul țăranilor și al muncitorilor care trăiau pe moșiile lor și în jurul acestora.

Voturile secrete au fost introduse prin lege în Anglia în anul 1872, iar, ulterior, în majoritatea țărilor europene (în Franța existau încă din anii '90 ai secolului al XVIII-lea). În Germania, a devenit din ce în ce mai dificil de aplicat coerciția și intimidarea, pe măsură ce scrutinul devenea tot mai secret, astfel că Oldenburg-Januschau și-a pierdut mandatul în 1912. La fel, nobilimea n-a exercitat prea multă putere politică nici în Spania liberală. În general, politicienii cu titlu, în număr mare, n-au dobândit puterea politică datorită titlurilor lor, ci au dobândit titlurile datorită puterii lor politice.

Și mai importantă în declinul puterii aristocratice a fost puterea crescândă a statului, care, în decursul secolului, a abrogat drepturile nobililor de autogovernare în corporațiile feudale și a înlocuit legăturile de dominație feudală asupra trupurilor șerbilor și supușilor cu libertăți fundamentale de circulație, de muncă și de moștenire, precum și cu egalitatea în fața legii. Impozitele crescute și alte sarcini concepute de aparatul guvernamental centralizat au afectat și mai mult autonomia proprietarilor de moși nobiliare. Administrația locală profesionalizată a înlocuit executorii judecătorești și tribunalele boierești. Corporațiile nobiliare au fost date la o parte de parlamentele alese, care în multe țări și-au sporit legitimitatea prin extinderea dreptului de vot la grupuri mai largi de alegători. Nu se putea pune problema a ceea ce unii istorici au susținut că a fost o „persistență a vechiului

regim” până în 1914. Declinul aristocrației a fost un subiect standard al comentatorilor sociali din întreaga Europă, cu mult înainte de sfârșitul secolului. Din punct de vedere istoric, statutul nobiliar își derivase semnificația din dominația stăpânului asupra șerbilor săi, dar, de-a lungul deceniilor, principalele funcții ale moșierului fuseseră asumate de stat, lăsând nobilii, din punct de vedere juridic, nu foarte diferiți de ceilalți supuși.

Noua elită

În ciuda pierderii generale a puterii politice, aristocrația din Europa sfârșitului de secol al XIX-lea a rămas, în unele zone, cel puțin o forță de care trebuie să se țină cont. În Anglia, de exemplu, țară dominată de mult timp de agricultura capitalistă și lipsită aproape în întregime de o clasă de agricultori de subzistență sau de țărani, 363 de indivizi – toți cu titluri de proprietate – dețineau aproape un sfert din toate terenurile, în 1873, cu o medie de peste 4 000 de hectare fiecare. Latifundiari precum ducele de Bedford sau ducele de Devonshire dețineau domenii vaste care le aduceau venituri suficiente pentru a întreține case de țară grandioase, pline de servitori, bucătari, slujnice la bucătărie, majordomi, lachei, valeți, cameriste, grădinari, paznici de vânatoare și mulți alții. Unele dintre ele, precum Chatsworth House din Derbyshire, erau niște palate în adevăratul sens al cuvântului, dar doar că nu erau denumite astfel.

În estul Europei Centrale au existat latifundiari și mai mari. În ajunul Primului Război Mondial, familia Schwarzenberg deținea 127 475 de hectare în sudul Boemiei, în timp ce în Ungaria, proprietățile funciare ale familiei Esterházy se întindeau pe circa 303 500 de hectare în total. În Silezia, cei mai mari 11 moșieri dețineau 20% din suprafața provinciei. Cu toate acestea, în timp ce un boom al prețurilor la cereale, care a continuat în anii '50 și '60, le-a permis moșierilor să facă profituri considerabile, încetinirea bruscă din anii '70 le-a creat probleme multora dintre ei. În Marea Britanie, de exemplu, prețul grâului a scăzut la jumătate în anii 1871–1901, iar suprafața cultivată cu grâu a fost redusă de la 1 416 400 de hectare la mai puțin de 607 000.

Mulți au încercat să se adapteze prin modernizare, dar investițiile necesare au fost posibile doar pentru fermele mari și moșiile care produceau pentru piață. Inginerul britanic Thomas Aveling (1824–1882) a conceput primul tractor acționat de un motor cu abur în 1859, permițând ca mașinile de treierat și alte utilaje să fie mutate dintr-un loc în altul și să funcționeze cu ajutorul aburului. În scurt timp,

Aveling s-a apucat să facă afaceri în toată Europa, astfel că în Germania, din 1882 până în 1907, numărul de mașini de treierat a crescut cu 385%, cel al semănătorilor, cu 450%, și cel al secerătoarelor mecanice, cu 1 500%. În perioada 1888–1910, importurile de mașini agricole în Italia au crescut de peste 20 de ori, iar în anii '70, moșierii din nordul Franței au început să importe mașini de treierat, secerat și legat din America: în 1892 existau 262 000 de prășitoare cu tracțiune animală, 234 000 de mașini de treierat și 39 000 de secerătoare mecanice, valoarea totală a importurilor de mașini agricole crescând de peste 10 ori între 1890 și 1913. De asemenea, din ce în ce mai mult, țările de pe continent au început să fabrice propriile mașini agricole, valoarea producției fabricilor de mașini agricole din Rusia crescând de peste 10 ori în perioada 1890–1913, o evoluție similară, într-o formă mai puțin spectaculoasă, înregistrându-se și în alte zone cu mari proprietăți agricole exploatate comercial.

Totuși, aceste evoluții au lăsat agricultura țărănească în mare parte neatinsă. Două treimi din toate plugurile folosite în Rusia în anul 1910 încă erau din lemn și doar 2% din gospodăriile țărănești foloseau semănători. Faptul că, la sfârșitul secolului al XIX-lea, numărul total de ferme din Franța era de 3,5 milioane arată că utilajele erau folosite doar de o minoritate infimă, majoritatea fermelor țărănești continuând să facă lucrurile manual. Băncile de credit agricol au început să permită măcar unele investiții și în acest domeniu, chiar dacă modernizarea agriculturii a continuat să fie, în principal, limitată la marile proprietăți. Îmbunătățirile au fost mai rapide și de mai mare amploare în Germania, unde mai mult de 10 milioane de oameni lucrau în agricultură în 1913. În timp ce creșterea producției care avusese loc la începutul secolului a fost, în mare parte, consecința extinderii terenurilor cultivate, începând cu anii '70, acea creștere a continuat, în ciuda unei reduceri a suprafeței totale de terenuri utilizate în agricultură. Producția de cartofi aproape că s-a dublat din 1875 până în 1884 și din 1905 până în 1914, în timp ce producția de sfeclă de zahăr s-a triplat. Într-adevăr, în 1910, Germania acoperea o treime din producția mondială de cartofi, iar o cantitate importantă din producție a fost folosită pentru distilarea băuturilor spirtoase, în fabrici construite pe moșiile nobililor, o parte din această producție fiind destinată exportului. Astfel, în 1894, aproape 200 000 de litri de rachiu de cereale și de cartofi au fost importați în sudul Africii, prin antrepozițul portughezului Lourenço Marques, și aproape o jumătate de milion de litri au fost importați la apogeul comerțului, în 1896, pentru a amorti simțurile miilor

de muncitori africani recrutați pentru a lucra în minele de aur din Rand, unde, diluat cu apă, tinctură de prune uscate, ceai verde și creozot, puternicul alcool era vândut drept „coniac de kaffir”¹.

În schimb, fermierilor mai mici le-a fost mai ușor să se orienteze către creșterea animalelor. Numărul de bovine din Germania a crescut de la 16 milioane, în 1873, la 21 de milioane, în 1913, iar numărul de porci de la 12 milioane, în 1892, la 26 de milioane în ajunul războiului, ceea ce a compensat cu mult scăderea bruscă a numărului de oi crescute. Porcii necesitau mult mai puțin teren, iar carnea de porc putea fi folosită într-o varietate de scopuri, în special, desigur, pentru sutele de tipuri de cârnați consumați de germani, care și-au pierdut în această perioadă aproape în totalitate preferința pentru carnea de oaie și de miel. Și în Germania, cooperativele de producători și băncile rurale, ambele fondate de Friedrich Wilhelm Raiffeisen (1818–1888), au început să ajute fermele țărănești să se modernizeze, însă procesul a fost unul foarte lent. În 1914, în ajunul războiului, cultivarea în fâșii nu era încă foarte folosită în multe zone și predominau exploatațile mici, două treimi dintre fermele din Renania ocupând doar un sfert din suprafața cultivată. Raiffeisen a avut impact la nivel european, băncile agricole cooperatiste fondate de Luigi Luzzatti, discipolul său italian (1841–1927), fiind primele aparținând unei mișcări care a avut mai mult de 700 de astfel de bănci până în 1908, aproape toate în Lombardia. De asemenea, aceste bănci au avut un impact major în Ungaria, unde numele de Raiffeisen poate fi văzut și astăzi pe străzile din Budapesta.

În toate aceste zone agricole, apariția îngrășămintelor chimice a jucat un rol esențial în îmbunătățirea productivității. Fosfații, creați de chimistul german Justus von Liebig (1803–1883) și de agronomul britanic sir John Bennet Lawes (1814–1900), au început să înlocuiască guano, deoarece companii precum Fisons, care datează din 1843, au început să producă îngrășămintele la scară industrială. În Italia, valoarea îngrășămintelor importate a crescut de la patru milioane de lire, în 1887, la 60 de milioane de lire până în 1910, iar în alte părți s-a înregistrat o creștere comparabilă.

De asemenea, aceasta a fost o perioadă în care au apărut nenumărate invenții mici, acum în mare parte uitate, ele îmbunătățind producția agricolă în diverse moduri. De exemplu, procesarea laptelui a fost facilitată de separatorul centrifugal de smântână perfecționat de inventatorul suedez Gustaf de Laval (1845–1913), care a fost deosebit de util pentru micii fermieri, aceștia trecând acum la creșterea

---

¹ *Kaffir lime* sau *makrut lime*, citric originar din Asia tropicală de sud-est (n. tr.).

animalelor, incapabili să concureze cu marii producători de cereale. Chiar și așa, doar marii fermieri își puteau permite utilaje și îngrășăminte. În 1902, aproximativ 505 dintre mașinile agricole acționate cu abur din Galiția austriacă se aflau în ferme care acopereau mai mult de 48 de hectare. Chiar și cu îmbunătățiri de acest tip, moșiile nobiliare și fermele orientate spre piață din întreaga Europă au fost din ce în ce mai puțin capabile să reziste valului crescând de importuri de cereale ieftine din America, unde în a doua jumătate a secolului au fost aduse în cultură vastele Great Plains din Midwest. Producția de cereale din Rusia a crescut și ea rapid, mai mult decât triplu, între anii 1860 și 1880, și aproape dublându-se din nou, până în perioada 1910–1913. O mare parte din această producție era exportată. Țăranii ruși mai bogați au devenit rapid conștienți de necesitatea de a stabili prețul grâului pe care-l cultivau pentru export, pentru a nu fi subevaluat de importurile din America. Un observator american, aflat pe cheiul de la Nikolaiev, un port ucrainean de la Marea Neagră, a observat cum „țăranii, la sosirea pe piață cu grâul lor, întrebau: «Care este prețul în America, conform ultimei telegrame?» Și, ceea ce este și mai surprinzător, știau cum să convertească prețul din cenți pe baniță în copeici pe pud¹». Cu toate acestea, pe măsură ce populația Rusiei creștea rapid, era nevoie de cereale pentru a hrăni cererea insașiabilă de pâine, astfel încât procentul de grâu exportat a scăzut de la peste o treime la mai puțin de un sfert, între 1897 și 1913. Cu toate acestea, alături de Germania, Rusia a rămas un exportator important de cereale până în 1914.

Comerțul european a fost facilitat de-a lungul deceniilor prin eliminarea barierei tarifare într-o serie lungă de tratate comerciale bilaterale (24 încheiate de Italia în anii '60, de exemplu, 18, de Germania, și 14, de Austro-Ungaria), însă situația s-a schimbat dramatic odată cu recesiunea economică din anii '70 și creșterea abruptă a prețurilor la exporturile americane de cereale către Europa. În Germania, Bismarck, cedând presiunilor exercitate de *Junker*-i și interesele altor proprietari de pământ, a introdus protecția în 1879 și a majorat din nou taxele în perioada 1885–1887, moment în care taxa de import pentru cereale se ridica la 30%. Cu toate acestea, în ajunul Primului Război Mondial, 40% din tot grâul consumat în Germania încă trebuia importat, cea mai mare parte din Rusia. În plus, interesul funciar a obținut concesiile fiscale pentru proprietățile funciare și a reușit să se asigure că evaluarea și colectarea impozitelor era în mare parte în mâinile

---

¹ Unitate rusească de măsură pentru greutate egală cu 16,38 kilograme (n. tr.).

administratorilor locali proveniți din rândurile nobililor moșieri, *Landräte*, care le stabileau în interesele celorlalți proprietari de moși.

La fel, în Franța, presiunea pentru tarifele de import pentru cereale a crescut până când au fost introduse în 1885. În conformitate cu tariful Méline din 1892, acestea au atins niveluri foarte ridicate, făcând prețurile la grâu cu aproximativ 45% mai mari decât în Marea Britanie, unde era piață liberă. Rusia a introdus noi taxe pentru cereale, mai ales prin tariful Mendeleev din 1891, la fel ca Austro-Ungaria, cu noi tarife în 1878, 1882 și 1887. Italienii au revenit asupra politicii lor din anii '60 și au impus noi taxe de import în 1878, 1888 și 1894. În toate aceste cazuri, și cu atât mai mult în cazul tarifelor introduse de țări precum Bulgaria și România, a existat un puternic element de protecție industrială, dar o parte semnificativă a presiunii pentru introducerea de tarife a venit din partea fermelor și a moșiilor de dimensiuni mari și mijlocii, care produceau pentru piață.

Toate aceste măsuri au avut un anumit efect în consolidarea marilor proprietăți, dar n-au consolidat aristocrația tradițională, postfeudală. În multe zone ale Europei, moșiile falimentare erau achiziționate din ce în ce mai mult de întreprinzători și de investitori bogați din clasa de mijloc, care cumpăraseră până în 1877 o optime din toate terenurile deținute de persoanele fizice în Rusia. În Prusia, aristocrația *Junker*-ilor a dobândit 400 600 de hectare de pământ prin întregul proces de emancipare, împreună cu 260 de milioane de mărci în plăți bănești, dar chiar și acest uriaș transfer de resurse a făcut prea puțin pentru a contracara îndatorarea sa, care s-a dublat în perioada 1805–1845, de la 162 de milioane la 325 de milioane de mărci. În această situație, mulți proprietari de terenuri n-au avut altă opțiune decât să vândă. Până în 1900, doar o treime dintre moșiile nobililor de la est de Elba mai erau deținute de aceștia, incluzându-i și pe cei recent înnoșiți.

Cumpărarea de către clasa de mijloc a unor proprietăți funciare de la familiile nobile sărace a fost unul dintre cele mai răspândite fenomene sociale ale perioadei postfeudale din secolul al XIX-lea în Europa. În Spania, de exemplu, în urma renunțării la limitările privind moștenirea, o șesime din proprietățile vândute în Valladolid au fost cumpărate de persoane din Madrid, toți fiind oameni de rând. În 1855, un guvern liberal a ordonat ca toate terenurile care aparțineau statului, Bisericii, organizațiilor caritabile și municipalităților să fie vândute la licitație, în schimbul unor sume care urmau să fie folosite pentru finanțarea lucrărilor publice. Ca urmare, între 1836 și 1895 au apărut pe piață aproximativ 615 000 de proprietăți care acopereau 9 700 000 de hectare, până la o treime din suprafața totală a Spaniei.

În unele părți ale Europei, marii moșieri au reușit să frâneze acest proces prin reintroducerea limitării succesiunii. Astfel, în Ungaria, de pildă, unde în 1844 li s-a permis pentru prima dată celor care nu erau nobili să cumpere în mod legal moșii, 64 de proprietăți au fost supuse din nou limitărilor moștenirii în perioada 1853–1867, creându-se aproape 1 400 000 de hectare de teren „indivizibil și inalienabil”, dar acest lucru n-a făcut decât să încetinească procesul general de transfer, în loc să-l oprească în totalitate.

Unii moșieri aristocrați n-au reușit să se adapteze la noul spirit comercial nici măcar cu ajutorul sumelor masive plătite ca despăgubiri pentru pierderea veniturilor din surse feudale, cum ar fi zeciuala. În 1841, în Spania, ducele de Osuna (cel mai mare contribuabil al țării în 1850) începuse deja să vândă proprietăți pentru a-și reduce datoriile, dar a fost nevoit să ia alte împrumuturi până când n-a mai putut face față dobânzilor decât prin vânzarea mai multor terenuri. Până în 1877, 47 de vânzări, „unele dintre ele valorând milioane”, se spunea, au redus și mai mult proprietățile ducelui, până când, în 1894, în urma unei lungi serii de procese intentate de creditorii săi, toate proprietățile rămase i-au fost puse sub sechestru și vândute. Potrivit unei anchete, majoritatea terenurilor au ajuns în mâinile unor „agricultori importanți, dintre care mulți fuseseră arendași ai Casei [de Osuna], care au adăugat proprietatea la exploatare și au ajuns să întărească imaginea de fermier capitalist”.

Cu toate acestea, în pofida unor astfel de eșecuri spectaculoase, majoritatea marilor moșieri aristocrați din Spania și din alte părți au reușit să facă față tranziției către o economie agrară capitalistă, bucurându-se de noile lor lichidități pentru a investi într-un portofoliu larg, inclusiv în servicii și întreprinderi industriale, sau vânzând proprietățile într-un mod atent gestionat, pentru a-și reduce îndatorarea. Totuși, proprietarii nobiliari mai mici nu s-au descurcat întotdeauna la fel de bine. „Nobilimea în sandale”, cum erau numiți în Ungaria, sau „nobilimea de hrișcă”, în Polonia, erau asemănători cu *Krautjunker* sau „*Junker*-ii cultivatori de varză” din Prusia – oameni care nu aveau pământul necesar pentru a trăi din el după încetarea servituții și care, deseori, au fost nevoiți să migreze la orașe. În Ungaria, falimentele s-au înmulțit, iar multe proprietăți mici au fost vândute marilor proprietari de terenuri, acționând adesea prin intermediul unor bănci deținute de evrei. Numărul moșiilor nobiliare de mărime medie a scăzut de la 30 000, în 1867, la doar 10 000, până în 1900, și numai în 1890 au fost executate silit aproape 15 000 de ferme ale căror proprietari le ipotecaseră până la refuz.

Pentru cei ale căror venituri le permiteau acest lucru, cea mai bună modalitate de a supraviețui era de departe investiția în industrie. În Rusia, plățile de răscumpărare pe care moșierii aristocrați le primeau pentru încetarea servituții le-au oferit fondurile necesare pentru a face acest lucru. În anii '70, după cum remarca Friedrich Engels într-una dintre scrierile sale despre Germania, aristocrația „a lăsat în urmă vremurile vechi și respectabile și acum umflă listele de directori ai tuturor tipurilor de societăți pe acțiuni, sigure sau nesigure”.

Din punctul de vedere al industriștilor, includerea unui aristocrat cu titlu în consiliul de administrație al unei companii îi putea conferi acesteia o notă selectă, iar recompensele financiare erau căutate cu nerăbdare de acei nobili care nu considerau că astfel de activități erau sub nivelul lor. În 1905, consiliile de administrație ale companiilor financiare și industriale maghiare numărau 88 de conți și 66 de baroni. În 1902, nobilii reprezentau 30% din directorii companiilor feroviare și 23% din cei ai marilor companii siderurgice și bancare. În 1874, în Austria, consiliile de administrație ale companiilor feroviare înființate începând cu 1866 includeau 13 prinți, 64 de conți, 29 de baroni și 42 de alți nobili. Acest lucru reflecta, printre altele, schimbarea uriașă a surselor de bogăție care a avut loc în deceniile precedente. În Franța, registrele de moșteniri din 1848 arată că doar 5% din averile lăsate la deces erau în acțiuni, în timp ce 58% erau în terenuri sau case, dar până în 1900, prima cifră a crescut la 31%, iar cea de-a doua a scăzut la 45%.

Investițiile în industrie erau și mai ușoare pentru un proprietar de terenuri, dacă pe proprietatea sa existau zăcăminte minerale. La începutul secolului al XX-lea, Engelbert, duce de Arenberg și Croy (1875–1949), a permis să se exploateze mine pe terenurile sale din Westfalia în schimbul unei chirii care i-a adus un venit anual de peste jumătate de milion de mărci, un exemplu care nu este atipic în această privință. Alți moșieri aristocrați s-au mulțumit cu un procent din veniturile din minerit, o afacere care a propulsat un alt magnat din Westfalia, Alfred, prinț zu Salm-Salm (1846–1923), pe una dintre primele poziții într-un *Anuar al milionarilor germani*, întocmit de Rudolf Martin (1867–1939) pentru a demonstra prosperitatea Reichului german.

Cei mai întreprinzători dintre toți au fost marii proprietari funciari din Silezia, șase dintre ei figurând pe lista lui Martin cu cei mai bogați 11 prusaci din 1913. Unul dintre ei, prințul Christian Kraft zu Hohenlohe-Öhringen, duce de Ujest (1848–1926), angajase peste 5 000 de mineri și era cel mai mare producător de zinc din lume. Patru cincimi din averea lui au fost investite în industrie până

în 1910. Un altul, prințul Guido Henckel von Donnersmarck (1830–1916), și-a diversificat imperiul industrial în crom, viscoză, hârtie și celuloză și a investit în întreprinderi industriale în Austria, Franța, Ungaria, Italia și Rusia.

Totuși, oricât de energici ar fi fost, unor aristocrați bogați ca aceștia le-a fost din ce în ce mai greu să țină pasul cu dezvoltarea și expansiunea rapidă a industriei. În 1909, afacerile ducelui de Ujest erau implicate într-un proces înverșunat cu cele ale lui Henckel von Donnersmarck și se aflau în pragul falimentului, kaiserul Wilhelm al II-lea fiind nevoit să intervină, astfel că ducele a trebuit să vândă o mare parte din pământurile sale. „Într-o lume capitalistă, simplul diletantism”, spunea ambasadorul austriac cu privire la acest scandal, „nu mai era suficient pentru a gestiona mari proprietăți.” Din ce în ce mai mulți astfel de oameni și-au transferat interesele de afaceri în societăți pe acțiuni și au angajat antreprenori profesioniști pentru a le conduce.

În multe cazuri, moșierii aristocrați care au încercat să profite de pe urma întreprinderilor industriale înființate pe pământurile lor au fost depășiți de antreprenorii pe care i-au chemat să le conducă. În regiunea Donbass, fierarul galez John Hughes (1814–1889), care primise o comandă din partea guvernului rus, a sosit în 1870 cu 100 de fierari și de mineri calificați din sudul Țării Galilor. Închiriind pământul de la familia Lieven, nobili germani baltici la origine, dar care acum ocupau poziții înalte la curte și în armată, Hughes a înființat un vast complex cu opt furnale, mine de fier și de cărbuni și fabrici de cărămidă. Pe măsură ce așezarea s-a dezvoltat, a construit o biserică anglicană dedicată Sfântului Gheorghe și (bineînțeles) Sfântului David¹, școli, un spital, ceainării, băi și multe alte facilități. În 1882, incapabilă să facă față insistențelor minerilor din așezarea industrială în creștere rapidă și împotmolită în procese legate de proprietățile lor, familia Lieven i-a vândut-o lui Hughes și a investit, în schimb, în acțiuni, obligațiuni și în pădurile baltice. La un deceniu de la moartea lui Hughes, orașul, aflat acum sub conducerea a patru dintre fiii lui, producea trei sferturi din tot minereul de fier al Rusiei. Toate acestea au fost realizate de un om care nu știa să scrie și nu putea citi decât dacă textul era scris cu majuscule, în timp ce moșierii aristocrați nu erau capabili nici măcar să înțeleagă ce au făcut. Amintirea lui Hughes a fost comemorată în numele așezării, Iuzovka (Hughesovka), nume schimbat doar după Revoluția bolșevică, atunci când majoritatea minerilor galezi s-au întors acasă. Astfel, în 1924 a devenit Stalino, apoi, mai târziu, după ce numele lui Stalin a căzut în dizgrație, Donețk.

---

¹ Patronul spiritual al Țării Galilor (n. red.).